

Albert C. Moore: Úvod do ikonografie náboženství

Raný buddhismus: od nezobrazování k vyobrazení

Buddha, se začal zobrazovat až v prvním století po Kristu, přestože jako historická osobnost žil už v letech 563 až 483 před Kristem, byla ještě po dalších pět století jeho přítomnost během uctívání či v duchovních záznamech připomínána pouze symbolickými způsoby. Nebylo to však z důvodu otevřenému zákazů zobrazování na počátcích buddhismu, ani kvůli zaostalosti uměleckého výrazu. Pravým důvodem byla podstata raného buddhismu, daná jeho indickým původem. Buddha byl v podstatě reformním mudrcem, který vyučoval pravdám, týkajících se života a kázně, které byly ztělesněny v jeho společenství Sangha. Tyto pravdy pak měly vést k vysvobození z pozemského koloběhu Samsary. Ve svém odkazu byl obsažen jakožto prorok, vidět jeho slovo, tedy znamenalo nahlížet na něho samotného. Vzdávání pocty Buddhovi proto neznamenovalo uctívání jeho pozemsky lidské podoby. Takovéto vyhýbání se přímému zobrazení typické pro tuto fázi buddhismu navazovalo na starobyrou hinduistickou tradici, která se zavazovala nezobrazovat védská božstva v ztělesněné podobě. Už jsme zde poukazovali na více povýšený indický myšlenkový proud, pro který bylo vnější uctívání a vnitřní spiritualita nevyšším stupněm. Úcta k nezobrazování v buddhismu a hinduismu přetrvávala i v období, kdy už užívání vyobrazení dlouho patřilo k běžně zavedené a z náboženského hlediska opodstatněné praxi. Během pozdějšího vývoje v buddhistické ikonografii došlo znovu k návratu nezobrazování, jakožto k původní a nadřazené formě.

Figurativní zobrazení Buddhy představovalo zvláštní problém, jelikož po smrti dosáhl Buddha úplného zániku v nirváně. Vezmeme-li v potaz, že takovéhoho stavu Buddha skutečně dosáhl, nemohla být tato situace snižována na úroveň lidského zraku. 'Kvůli poukázání na Buddhovu transcendentální podstatu se musela vyvinout forma, která by byla vizuálně působivá, ale i mimořádně zduchovnělá takovým způsobem, aby překračovala hranice konečného světa a přecházela do říše „bez tvaru“.' Všechny druhy výrazových prostředků, včetně slov, jsou neschopny postihnout Buddhovu podstatu. Jako nejlepší prostředek pro tento účel se ukázalo být užití symbolického zobrazení (*pratika*), který si nedává za úkol vykreslit vizuální podobnost ale poukazuje na podobu idey. Buddha tedy mohl být stejně tak dobře či stejně tak špatně vyjádřen jak pomocí antropomorfního vyobrazení, tak pomocí vegetabilních, zoomorfních a geometrických forem. Dalo by se dokonce říci, že nezobrazení Buddhy vyjadřuje jeho podobu *lépe*, než faktor lidské podoby, který je pro tento účel příliš limitující, 'jelikož nám připomíná, že jeho lidská podstata je relativně nedůležitá, protože je pouze jedním konkrétním případem z mnoha různých možností existence.'

Hlavní buddhistické symboly se objevují ve starověku od roku 250 před Kristem na monumentech, které pochází z doby vlády Mauryanského císaře Ašóky. Mezi pilíři, které byly vztyčeny během jeho vlády, figuruje i pilíř v Sarnath poblíž Banarasu se svou známou hlavicí v podobě lvů, která je symbolem Indické republiky. Čtyři lvi zde z pilíře světa dohlíží na čtyři světové strany. Sokl, na kterém stojí, znázorňuje čtyři sluneční kotouče, které se střídají se lvem, slonem, býkem a koněm. Čtyři kola mohou také zastupovat čtyři velké planety, ale v podstatě jsou to sluneční symboly, které spodobňují denní dráhu slunce od jeho zrození k znovuzrození, s čímž se ztotožňoval sám panovník, jakožto vládce světa (*chakravartin*). Vesmírný pilíř je tedy emblémem Mauryanského imperialismu. Analogií ke kolu je věčný Zákon (*Dharma*), kterým Buddha otočil, když začal se svou první přednáškou

v Sarnathu. Bylo tedy adekvátní, aby v Sarnathu císař Ašóka, který konvertoval k buddhismu, takovýto symbol použil, a zdůraznil tak pomocí Buddhovy Dharmy svou vlastní svrchovanost. Od té doby se stává Kolo zákona (*Dharmachakra*) zavedeným symbolem (počet paprsků kola bývá 8, 24, 36 nebo dokonce i 64), který je uctíván jako nefigurální pocta Buddhovu učení, jak můžeme vidět na reliéfu z Bharhutu, datovaného do druhého století před Kristem. Kolo může být také ztrojeno, což představuje 'tři klenoty' (*triratna*), které jsou symbolem pro buddhistovo 'útočiště' - Buddhu, Dharmu a Sanghu. Tento symbol je v reliéfní podobě předmětem uctívání na severozápadě, v klášteře Loryian Tangai, z období Kushan z druhého století po Kristu. Dříve byl však tento ztrojený motiv byl v Sanchi, podobně jako na tabuli v Jain, zobrazen ve formě trojzubce.

S Buddhovým učením jsou spojovány i jeho misionářské cesty, jejichž symbolem je Buddhova šlépěje, doplněná Kolem zákona. Stejně jako hinduisté uctívali Vishnovu stopu, byl v buddhismu tento starobylý symbol použit k naznačení Buddhovy přítomnosti. Na reliéfu v Sanchi, pocházejícím z druhého století před Kristem, jsou Buddhovy šlépěje doprovázeny motivem palem, které vyjadřují úctu, a girlandami. Většina buddhistických zemí tvrdí, že se u nich nachází otisky Buddhových chodidel, a jejich kopie jsou uctívány v chrámech vedle dalších relikvií. Monumentální stopy tohoto typu můžeme vidět v Thajsku a v Adam's Peak, poutnickém místě na Srí Lance.

Jedním z nejbohatších a nejrozvinutějších buddhistických symbolů je lotos (*padma*), který kromě Indie a východní Asie vyskytuje i v Egyptě a na Středním východě. V posledních dvou jmenovaných oblastech se objevuje v souvislosti s panovníky a je zde symbolem pro vynoření se z prastarých vod během stvoření. Příhodně zobrazují lotos dvojím způsobem reliéfy vyobrazené na severní bráně v Sanchi, datované do prvního století před Kristem. Při nahlédnutí shora se objeví kruhový symbol absolutního projevu, znázorněný jako mandala s okvětními lístky a zvýrazněným středem, která je symbolem pro střed vesmíru a opravdovou podstatu veškerenstva. Při nahlédnutí ze strany je to vodní květ, který vykvétá pouze nad vodní hladinou a zázračně raší ze slizu vespod k směrem čistotě nahoře. Je to tedy symbol zrození a stvoření, stejně tak jako když se hinduistický bůh Brahma vynořuje z Vishnova pupku, ale v buddhistickém podání se jedná o symbol duchovního znovuzrození. Buddhovo osvětlení stojí nade vším, také on se povznesl nad bahno světa plného nechutností a přeludů, a přešel do transcendentního stavu nirvány. Lotos tedy v pozdější ikonografii slouží jako trůn pro Buddhu, jako lotos světa pak nabízí univerzální podklad pro zrození a projev, ale tím, že se na stonku vzpíná směrem vzhůru (jako vesmírná osa), také symbolizuje odtazitost od tohoto světa. Lotos je také upomínkou na ženské lůno a má esotericky sexuální podtext v tibetském použití buddhistické formule: 'V lotosu je klenot' (*Om mani padme hum!*).

Dalším významným symbolem Buddha je strom Bodhi, pod kterým seděl, když dosáhl osvětlení a moudrosti během svého Velkého prozření. Na reliéfu ze slavného buddhistického centra Amaravati, které se nachází v severovýchodní Indii, je zobrazena scéna s účastníky uctívajícími tento nefigurální symbol. V této době, v druhém století po Kristu, je však Buddha už znázorňován také v lidské podobě. Na horním vlysu stejné desky můžeme spatřit sedícího Buddhu, který je pokoušen dcerami zlého Mary ještě před svým Prozřením. Tento strom, představující mocný symbol, byl vzhledem k jeho spojitosti se silou a životem snadno identifikován s ústřední událostí Buddhovy pozemské existence. Tato skutečnost vedla k domněnkám, že uctívání stromů bylo prastarým zdrojem pro uctívání Buddha, že tedy i yaksha, hojně uctívána starobylými indickými kulty, stejně jako pozdější vyobrazení Buddha, na sebe brala podobu antropomorfovaných kmenů stromů, symbolizujících lidský trup. Autonomní původ ostatních základních hinduistických a buddhistických symbolů je však až příliš dobře prokázán na to, aby byly všechny zařazeny mezi symboly vegetabilního původu. Je vhodnější brát strom, jako na jeden z mnoha motivů. Planoucí pilíř poukazuje na světovou osu, která je symbolem pro Buddhovu vesmírnou centralitu. Další nefigurální symboly

naznačují, spíše než Buddhovu přítomnost, jeho absenci – prázdný trůn s polštářky stojící před stromem Bodhi, kůň bez jezdce, úctu vyjadřující slunečník, pod kterým se nikdo neschovává, nebo také plovoucí kmen, který poukazuje na Buddhův zázrak chození po vodě.

Podobné nefigurální formy mohly být skloubeny za účelem zastoupení Buddhova fyzického těla. Pilíř severní brány v Sanchi, pocházející z prvního století před Kristem, například v dolní části znázorňuje Buddhova chodidla a symbol lotosu se třemi klenoty v části horní. Tyto dva komponenty jsou spojeny dřikem sloupu zdobeným lotosovými palmetami. V Amaravati se nacházejí pilíře přibližně z roku 200 našeho letopočtu, které ukazují sluneční kolo korunující sloup a kamenný medailon zpodobňující Rahulu, jak je předveden před svého otce, Buddhu. Výjev má za úkol upoutat zástup věřících k obdobné kombinaci motivů: podnožka s šlépějemi, prázdný trůn, pilíř zastupující Buddhovu páteř a kolo jako symbol jeho hlavy, korunované 'třemi klenoty'. Na tomto místě tedy dochází k přechodu od nezobrazování k vyobrazení.

Nejdůležitějším ze všech dlouhodobě přetrvávajících, buddhistických symbolů je *stupa*, jejíž různé varianty (například východoasijská *pagoda*) představují Buddhovy sepulchrální a relikviářové pomníky. Tato forma upomíná na nejvyšší událost Buddhovy *parinirvany* – na jeho smrt a dosažení absolutního stavu nirvány. Původ *stupy* ale patrně pochází z předbuddhistických kultů a pohřebních praktik starověké Indie, z typu mohyl, které byly navrženy nad mrtvými těly jako ochrana před jejich útekem, aby neterorizovali živé. V lepším případě byly takovéto mohyly uctívány jako hrobky zosobňující přítomnost zesnulého, zvláště pak tehdy, obsahovaly - li tělesné pozůstatky princů a svatých mužů. V lidových kulturách mohly být tyto mohyly také posvěceny, čímž se z nich stala posvátná místa související s yakshami a uctíváním stromů. Přestože je oblast počátků převážně předmětem spekulací, buddhistické texty poukazují na to, že Buddhův popel byl pohřben tímto způsobem. První hmatatelný důkaz o skutečném uctívání stupy pochází z období vlády Ašóky, který prý nechal Buddhovy ostatky rozmístit po všech hlavních městech své říše proto, aby mohly být postaveny stupy (co do počtu je uváděno symbolické číslo 84, 000). Jedna z nich, datovaná do třetího století před Kristem, přežívá jako jádro velké stupy v Sanchi na severu střední Indie, a to i přesto, že byla v minulých stoletích rozšiřována a dekorována a posléze v moderní době zrestaurována. Jedná se o jednolitý, kupolovitý objekt ve tvaru polokoule. Je to masivní neproniknutelná stavba, vysoká 50 stop (tj. 50 x 38. 48 cm), korunovaná relikviářovou skříní a stožárem s posvátným trojitým deštníkem. Pozdější legendy toto uspořádání odvozovali z instrukcí, které dal Buddha svým prvním učedníkům – složil své šatstvo, obrátil žebračí misku a na to položil svou hůl, aby jim ukázal, jak vytvořit stupu, v které mají být uchovány jeho ostatky. I přesto je zřejmé, že tento tvar z velké části formou kupole či 'vejce' (*anga*), osou stožáru a branami otevřenými do čtyř světových stran, vyjadřuje symbol vesmíru. Při tradičním indickém ritu obcházení (*pradakshina*) věřící obchází procesní cestou třikrát dokola, přičemž stupa zůstává po jeho pravé straně, jakoby následoval cestu slunce. Posvátnou kupoli, ani vesmírnou horu nedokáže obsáhnout.

Uctívání stupy je zřetelně zobrazeno na mnoha reliéfech, například na severní bráně v Sanchi, kde jsou zobrazeni Buddhovi uctívatelé lidského i božského původu, kterak ho radostně uctívají tím, že za hudebního doprovodu dokola kráčí s girlandami a prapory. Vyobrazení na tabulkách z Amaravati a Nagarjunakonda, pocházející z druhého století po Kristu, obsahuje nezobrazující symboliku spolu s působivým vyobrazením Buddhy v jeho lidské podobě. V zásadě je Buddha mrtvý a stupa pouze symbolizuje jeho nepřítomnost, stejně jako další nezobrazující symboly, ale protože jsou ve stupě stále uloženy pozůstatky jeho smrtelného těla, je jakýmsi způsobem oživena jeho trvalou přítomností. Na jedné straně je tedy náznak královských pohřbů prostředkem k ztotožnění Buddhy se Světovládce (*chakravartin*), který vesmíru dominuje ve všech směrech, jak vyjadřuje tento druh monumentu. Na druhé straně bylo lidové uctívání stup iniciované Ašókou prostředkem

k tomu, aby byl Buddha věřícím vnímán jako imanentní realita. Toto je zjevné z různých úrovní stupy, které zastupují Buddhovu hlavu a tělo.

Umění raného buddhismu bylo tedy schopno vyjádřit Buddhovu přítomnost formou symbolů skrze jeho 'stopy', někdy také naznačené lidskými figurami, které ilustrovaly příběhy z Buddhova života. Jeho vlastní život byl de facto shrnut čtyřmi základními symboly – lotos symbolizoval jeho narození, strom Bodhi jeho osvícení, kolo jeho učení a stupa jeho smrt a dosažení nirvany.

Vyobrazení Buddha

Výskyt zobrazení celého Buddha (Buddha-rupa) je spojen s vývojem Mahayanského buddhismu v rozhodujících dvou stoletích, od 1.století před Kristem do 1.století po Kristu. Mahayanský systém budeme více rozebírat dál v této kapitole. Zatím ho můžeme brát jako „významné médium“, buddhistickou cestu, která se stala přijatelnou pro velké množství lidí a otevírala se rozličným formám lidového zpodobňování, kontrastujícím se střídou jednoduchostí předchozího období. Významné buddhistické školy po celé Asii tento způsob zobrazování používaly, což svědčí o jeho trvalém vlivu. Upozorníme na faktory, které k tomu jevu vedly.

V prvním případě se lidová zbožnost *bhakti*, ve shodně s vývojem v hinduistickém zobrazování, nyní orientuje na Budhu jako člověka, který je oslavován jako Pán a spasitel, jako *bhagavata*, který vybízí k úplnému odevzdání, lásce a uctívání. Kořeny tohoto jevu pochází ze starověké Indie, zejména z lidové zbožnosti v podobě kultů yahsha, jejich vyobrazení měla pravděpodobně vliv na podobu stojící figury Buddha. Také úcta k Velkému muži (*Mahapurusha*) a charakteristické znaky (*lakshanas*) pro slávu, zobrazované na jeho těle, byly snadno přeneseny na vyobrazení Buddha, poté co byl jakožto duchovní přemožitel ztotožněn s Vládcem světa. Brány v Sanchi byly vyzdobeny způsobem, vyjadřující lidovou zbožnost, vztahující se k těmto symbolům, už v období mezi třetím a prvním stoletím před Kristem. Zde však zůstávají strážci a prostředníky zhmotněného požehnání, plodnosti a moci. Jsou umístěni jako pomocné figury po okraji svatyně, která je zasazena do středu jednoduché nezobrazující stupy, představující Buddhovu transcendentální sílu a osvobození.

V druhém případě pak centra buddhistických kultů přerostla v trvalejší základny, přijímajícími vyobrazení. Pro buddhismus se stalo charakteristickým jeho společenské zaměření, které vedlo k založení dobře organizovaného systému mnišských řádů, přičemž byl kladen důraz na jejich udržování.